

ПРОНИКНЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ В ОУН АГЕНТА ОГПУ-НКВД ПАВЛА СУДОПЛАТОВА

*Павло Судоплатов. Берлін,
1936 р.*

Подіям 23 травня 1938 р. в Роттердамі присвячено низку наукових та популярних публікацій. Проблема була піднята після розсекречення 1992 р. імені вбивці Євгена Коновальця. Ним виявився голова відділу Головного управління державної безпеки НКВД СРСР та заступник керівника 2-го Головного управління МВД (розвідка за кордоном) генерал-лейтенант Павло Судоплатов (1907—1996). Проте діяльність агента ОГПУ-НКВД* у 1934—1938 рр., як і загалом радянської агентури в структурах ОУН, до сьогодні залишається темою, фактично не дослідженою в українській історичній науці.

У пропонованій статті ми спробуємо реконструювати діяльність П. Судоплатова в ОУН, зокрема методи та засоби, якими він завойовував довіру членів Проводу Українських Націоналістів (ПУНУ). Сподіваємося, що це дослідження започаткує ґрунтовне вивчення проблеми.

Основними джерелами для нашої роботи стали документи, що зберігаються у фондах Архіву ОУН у Києві¹. До них належить листування Є. Коновальця з Ярославом Барановським та П. Судоплатовим протягом 1936—1937 рр., а також спогади членів ПУНУ — Дмитра Андрієвського, Я. Барановського, Романа Сушка, Михайла Селешка, Ореста Чемеринського, Олександра Бойкова, Омеляна Сеника — про події 1933—1938 рр., пов'язані з роботою агентів радянської розвідки Василя Хом'яка та П. Судоплатова. Ці спогади були записані після подій 23 травня 1938 р. в Роттердамі — протягом

* У липні 1934 р. ОГПУ реформовано в наркомат (НКВД).

¹ Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93.

січня—березня 1939 рр. У них міститься інформація про поїздки П. Судоплатова до осередків ОУН у країнах Західної Європи (Голландія, Фінляндія, Німеччина та Франція), про зміст його розмов із членами ПУНу та характер професійних і особистих стосунків між ними. Особливе місце посідає оцінка, яку дали члени ОУН поведінці П. Судоплатова та описи, з яких можна скласти психологічний портрет агента. Однак маємо зауважити, що подекуди (зокрема у Я. Барановського) ці спогади розкривають передовсім суб'єктивні переживання авторів. Більшість із цих джерел до наукового обігу введено вперше.

Окремим джерелом є праця Володимира Мартинця «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму»². Тут автор висвітлює обставини виявлення та усунення з ОУН агента Петра Кожевникова.

Наступне джерело — це книжка Євгена Онацького «Шляхом на Роттердам»³, де вперше зроблено спробу простежити хронологію діяльності П. Судоплатова в організації, — почасти з використанням названих спогадів членів ПУНу.

З радянського боку питання розкрито у спогадах самого П. Судоплатова⁴. Тут коротко описано проникнення агента в організацію та його діяльність. Важливе значення має детальний опис підготовки замаху та його перебігу, опис знаряддя вбивства. Однак водночас спогади насичені радянськими пропагандистськими штампами про тероризм ОУН, про фашистські настрої, прислужництво німецьким нацистам тощо. Низка свідчень П. Судоплатова при порівнянні з іншими документами втрачає історичну цінність, що нашттовхує на думку про свідому дезінформацію.

В ході роботи ми відчули брак достовірної джерельної бази — архівних документів НКВД про підготовку вбивства Є. Коновальця, які нині недоступні для українського дослідника. Найімовірніше, такі матеріали зберігаються в архівах російських спецслужб, оскільки операцію готували в Москві.

² Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії Українського організованого націоналізму. — 1949. — 349 с. LXXXVI с.

³ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — Буенос-Айрес, 1983. — 181 с.

⁴ Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — Москва, 2005. — 700 с.

Хронологію подій, пов'язаних з убивством Є. Коновальця, відтворено в загальних працях діаспорних дослідників⁵, — ці праці мають науково-популярний та пропагандистський характер. Натомість число суто наукових досліджень доволі невелике. Омелян Кушпета⁶, аналізуючи повідомлення в голландській пресі за 1938 р., заперечив деякі твердження П. Судоплатова про механізм зняття вбивства. Володимир Косик⁷ спробував висвітлити діяльність радянської агентури, відтворивши хронологію основних подій та пов'язавши П. Судоплатова з деякими іншими агентами.

* * *

Присутність радянської агентури в ОУН спостерігається від 1920-х рр. У 1929 р. до складу ПУНу ввійшли агент ГПУ Леонід Костарів та, ймовірно, агент німецької або польської розвідки П. Кожевників. Згодом їх було усунуто, тож важко сказати, чи їхня діяльність мала в кінцевому результаті призвести до ліквідації Є. Коновальця. Проте відомо, що ОГПУ розробило план операції під кодовою назвою «Ставка», згідно з яким до ОУН мав проникнути агент, він повинен був завоювати довіру членів організації, наблизитися до особи Є. Коновальця та, при слушній нагоді, ліквідувати його. Цей план увінчався успіхом, в результаті ОУН було обезголовлено та, фактично, нейтралізовано напередодні Другої світової війни. А почалась операція приблизно 5 серпня 1933 р., коли до Бельгії прибув В. Хом'як, біженець з радянської України. Його завданням було, проникнувши до ОУН, ввести туди П. Судоплатова.

Згідно зі спогадами П. Судоплатова, приводом до початку операції стало вбивство 22 жовтня 1933 р. у Львові працівника радянського консульства Олександра Майлова⁸. Проте після зіставлення дат львівського атентату й появи В. Хом'яка у Бельгії напрошується інший висновок: операцію готували задовго до вбивства О. Майлова, а твердження радянського агента — це лише намагання ви-

⁵ Мірчук П. *Нарис історії ОУН*. — Мюнхен—Лондон—Нью-Йорк, 1968. — Т. 1: 1920-1939. — 639 с.

⁶ Кушпета О. *Вбивство Євгена Коновальця у світлі нідерландських публікацій // Євген Коновалець та його доба*. — Мюнхен, 1974. — С. 930—956.

⁷ Косик В. *Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху // Український визвольний рух*. — Львів, 2004. — Зб. 3: *До 75-ліття Організації Українських Націоналістів*. — С. 61—70.

⁸ Судоплатов П. А. *Спецоперації Луб'янка и Кремль 1930-1950 годы*. — С. 23.

правдати шпигунську діяльність на території іноземної держави у мирний час як вимушені заходи з метою захистити дипломатичні представництва СРСР за кордоном.

У Бельгії В. Хом'як контактував з Д. Андрієвським — «Стобаром» та за його підтримки нелегально жив у Брюсселі⁹ (під прізвищами «Пригода» і «Найденко»). Довіру членів ПУНу він здобув досить швидко — через своє минуле: родом з Галичини, колишній вояк УСС, згодом — Корпусу Січових стрільців у Києві (служив під командуванням Романа Сушка та Івана Андруха, перший впізнав його на двох світлинах¹⁰, пізніше опублікованих у книзі «Золоті Ворота. Історія Корпусу Січових Стрільців»), Червоної української галицької армії; відбував ув'язнення у Соловецькому концтаборі. Скаржився на реалії радянського режиму в Україні та визнавав низку фактів про репресії, колективізацію, голодомор (його спогади були опубліковані¹¹). Запевняв (у розмові з О. Сеніком — «Грибівським»), що в Україні чекають інтервенції ззовні, яка б допомогла ліквідувати радянську владу. Мешкав В. Хом'як у Брюсселі до липня 1935 р. на гроші, що їх привіз з України та одержав за продані коштовності. Коли гроші скінчилися, зв'язався з братом у Галичині, котрий мав невеличку власну справу (1937 р. його заарештувала польська поліція)¹². У проникненні В. Хом'яка до організації важливе значення мав характер особистих стосунків, встановлених з членами ПУНу. Д. Андрієвський відзначав, що життя В. Хом'яка «було цілком нормальне, його поведження з знайомими приємне. Його любили та шанували українці, рівно, як і чужинці, з якими він стикався при праці»¹³. Таким чином В. Хом'як, завербований ОГПУ, маючи беззаперечну репутацію патріота, ввійшов у довіру до членів ОУН.

У липні 1934 р. В. Хом'як відбув до СРСР під приводом, що родині через його відсутність загрожує ув'язнення. Повернувся він у липні 1935 р. На цей час в осередку ОУН у Гельсінкі відбулися зміни: в квітні 1935 р. в Буенос-Айресі загинув керівник осередку ОУН у Фінляндії Василь Баранецький (імовірно, вбивство було

⁹ Косик В. Євген Коновалець: короткий нарис життєвого шляху... — С. 67.

¹⁰ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 14.

¹¹ Н. Н. Радянська Україна // Розбудова нації. — Прага, 1934. — Річник VII. — № 3—4. — С. 62—73.

¹² [Андрієвський Д.] Пригода і Приймак // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 39.

¹³ Там само. — Арк. 41.

організоване ОГПУ). Його місце зайняв Кіндрат Полуведько — «Тогобічний» (не встановлено, чи це його справжнє ім'я) — колишній в'язень Соловецького концтабору, агент ОГПУ. Такі зміни ініціювала радянська розвідка, щоби встановити контроль за переходом радянсько-фінського кордону (тоді саме на цій ділянці було найлегше потрапити до СРСР).

Разом з В. Хом'яком прибув молодий чоловік, що мав документи на ім'я Павла Грищенка (він же Павло Судоплатов; в ОУН користувався псевдами «Приймак», «Павлусь», «Вельмут», «Норберт» та «Валюх»), за словами Д. Андрієвського, — «колишній комсомолец, що розчарувався в большевизмі, особа здібна, по освіті — народний учитель»¹⁴. Ще в травні 1934 р. В. Хом'як повідомляв, що має на прикметі особу, яка може бути корисною для ОУН. Навіть вказував на місце її проживання: «м. Харків, вул. Кузнечна, 2»¹⁵. Сам П. Судоплатов згадує, що його ввів в ОУН раніше введений агент. Зі спогадів дізнаємося також про ретельну підготовку до операції, що відбувалася 1934 р. й тривала 8 місяців. Вишколи було спрямовано на оволодіння німецькою мовою, зброєю та прийомами рукопашного бою¹⁶.

Причини появи молодика за кордоном назвав Д. Андрієвський: «Приймак евентуально міг би залишитись закордоном, щоб розглянутись, повчитись і проінформуватись про український націоналізм, а по повороті на Україну використати набуті знання для національної праці»¹⁷. Найкращим способом для ознайомлення з роботою ОУН була поїздка у її закордонні представництва (окрім Гельсінкі, Судоплатов відвідав Берлін, Відень та Париж). Проживав П. Судоплатов у Гельсінкі до 22 січня 1936 р.

Особу П. Судоплатова не було піддано ретельній перевірці. По-перше, за нього ручився В. Хом'як, що мав авторитет в ОУН; по-друге, в організації не було відповідного структурного підрозділу для проведення такої роботи; по-третє, не існувало структури ОУН в радянській Україні, яка би могла зібрати потрібну інформацію. З приводу перевірки особи агента не було звернень до Крайової ексекутиви ОУН. Однак дещо в цьому напрямі таки було зроблено. П. Судоплатов довгий час перебував у Гельсінкі (7 місяців) і не

¹⁴ [Андрієвський Д.] *Пригода і Приймак* // *Архів ОУН*. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 43.

¹⁵ *Там само*. — Арк. 42.

¹⁶ Судоплатов П. А. *Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы*. — С. 24.

¹⁷ [Андрієвський Д.] *Пригода і Приймак* // *Архів ОУН*. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 43.

міг виїхати до іншого міста. «Офіційною» причиною були труднощі з виготовленням паспорта для виїзду до Берліна. Оскільки згодом П. Судоплатов виїхав за паспортом одного з членів ОУН, припускаємо, що його навмисне затримали у місті для проведення перевірки, адже скористатися чужим паспортом можна було і раніше. Щоб перевірити особу П. Судоплатова, з листопада 1935 до січня 1936 р. перебував у Гельсінкі М. Селешко — «Ешкіс», він описав зміст розмов з агентом.

Перше, на що звертає увагу М. Селешко, це — зацікавленість П. Судоплатова політикою ОУН, зокрема контактами з німецькою владою¹⁸. У своїх спогадах П. Судоплатов говорить про домовленість між ОУН та німцями про вишкіл у німецькій армії (Вермахті) українців, які згодом мали виступити на боці Німеччини у Другій світовій війні. За його словами, таном на 1936 р. було сформовано дві бригади чисельністю близько 2 тис. осіб, що виконували функції поліції¹⁹. Ця інформація не відповідає дійсності. Контакти ОУН встановила з німецькою розвідкою (Абвером), а не Вермахтом, і відбулося це 1925 р. за посередництвом Ріко Ярого (Ріхарда фон Яри), але до прямих наслідків вони не призвели. В 1937 р. контакти поновилися, й стосувалися вони лише фінансової допомоги для ОУН від Абверу. Вишкіл військових кадрів військової референтури ОУН розпочався лише після вбивства Є. Коновальця — за посередництвом Андрія Мельника²⁰. «Павлусь» (так називали П. Судоплатова члени ПУНу на час перебування його в Гельсінкі) у розмовах з М. Селешком чітко підкреслював антинімецькі настрої населення України.

Другою темою для розмов була радянська дійсність в Україні. П. Судоплатов відзначав позитивні наслідки індустріалізації, при цьому оперуючи статистичними даними. Характеризував діяльність Миколи Скрипника як таку, що сприяє розвиткові національної культури в Україні²¹. На ґрунті цієї інформації виник конфлікт між ним та К. Полуведьком. Коли зав'язувалася дискусія, П. Судоплатов завжди вислуховував зауваження свого опонента й захищав

¹⁸ Ешкіс [Селешко М.]. Записка написана з пам'яті дня 6, V, 1939 // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 46.

¹⁹ Судоплатов П. А. Спецоперації Лубянка і Кремль 1930-1950 роки. — С. 27.

²⁰ Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945). — Львів, 2003. — С. 24-25.

²¹ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 43.

власну думку. Д. Андрієвський зауважив, що він «прислухався всьому пильно і був спостережливим учнем»²².

З приводу конфліктів з К. Полуведьком слід відзначити: зі спогадів П. Судоплатова випливає, що агенти не були знайомі між собою та про ведення відповідних операцій не знали²³. Досі невідомою залишається роль К. Полуведька у справі вбивства Є. Коновальця. Після подій у Роттердамі він зник, чим наштовхнув ПУН на думку про свою причетність до тих подій, а 1941 р. знову вийшов на контакт з ОУН. За його участі 30 серпня 1941 р. в Житомирі загинули О. Сенік та Микола Сціборський.

ПУН визнавав важливість особи П. Судоплатова для організації, тому завданням М. Селешка було перевірити надійність його ідеологічних переконань, з'ясувати ставлення до радянської влади, і найголовніше, зробити це слід було так, щоб не налаштувати проти ОУН²⁴.

У Берліні П. Судоплатов перебував від січня до лютого/березня 1936 р. Він зустрічався з О. Сеніком, О. Чемеринським — «Оршаном», Іваном Габрусевичем — «Іртенем», Р. Ярим — «Карпатом», М. Селешком, Богданом Кордюком — «Діком», Володимиром Стаховим — «Меком». Тут він уперше зустрівся з Є. Коновальцем — «Мудрим». Якщо у Гельсінкі він провадив індивідуальні розмови, то у Берліні на них були присутні більше людей і «відбувалися довгі балачки, які звались семінарами»²⁵. Головною темою розмов була ситуація на Великій Україні. О. Чемеринський залишив спогад про їхній зміст: «Змальовуючи ситуацію на СУЗ*, проводив Норберт (псевдонім П. Судоплатова у Берліні. — І. Д.) для нас нову, але скоро сприйнятну, як більш-менш слушну, тенденцію: підкреслював державницькі моменти в теперішній дійсності УССР, національну надійність українських комуністів, боронив колгоспний лад і твердив одночасно, що режим все ж розпоряджає дуже поважними силами, які будуть боротися до загиби. Ненавидів німців, за всяку ціну хотів довідатися, яке їх правдиве становище до України, заступав погляд, що в ніякому разі неможна допустити військової помочі від

²² Онацький Є. *Шляхом на Роттердам*. — С. 43.

²³ Судоплатов П. А. *Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы*. — С. 25.

²⁴ Ешкіс [Мелешко М.]. *Записка написана з пам'яті дня 6, V, 1939*. — Арк. 47.

²⁵ Там само. — Арк. 49.

* Східно-Українські Землі.

Німеччини на території України, бо це й непотрібне — місцеві сили настільки дужі, що не треба їм помочі. УССР відірветься від ССРР і проголосить свою незалежність»²⁶. П. Судоплатов інформує ПУН, нібито існує ініціативна група українських патріотів, чия мета — проголосити незалежність УСРР від СРСР; сам же П. Судоплатов — один із членів цієї групи і прибув за кордон, щоб отримати досвід підпільної діяльності. Для Проводу ОУН такий перебіг подій був вигідним, адже сприяв розбудові власної сітки на Великій Україні. Тож, повіривши в цю інформацію, члени ОУН намагалися привернути на свій бік «Норберта» і структуру, котру він репрезентував.

Проте у деяких членів ОУН виникали сумніви щодо особи П. Судоплатова. Серед них був О. Сенік, що у розмові з Є. Коновальцем висловив недовіру до агента. Це відбулося після зустрічі Є. Коновальця з П. Судоплатовим у Берліні. Провідник захоплено переповідав О. Сеніку зміст розмови з «Норбертом» і відзначив гідну критику політики «коренізації» в Україні та діяльності М. Скрипника. Натомість О. Сенік розповів про розмову на цю ж тему між Д. Андрієвським та П. Судоплатовим і звернув увагу на попередні його переконання²⁷. Швидка зміна переконань «Норберта» вражала членів ПУНу, але це не вплинуло на прихильне ставлення до нього. Збереглися спогади Р. Сушка — «Кіндрата», в яких він пояснює таку поведінку словами самого П. Судоплатова, котрий «аж до смішного боронив в “дебатах” свого становища, а потім признавався, що це таке виховання, що не може здавати позицій перед конверзантом, хоч би це було й проти переконань»²⁸.

Недовіра, що її висловив Я. Барановський — «Бор», стосувалася радше непевних ідейних переконань П. Судоплатова. Що ж до підозри його в агентурних зв'язках з ОГПУ, то ніхто не припускав такої імовірності.

Зберігся лист Є. Коновальця до П. Судоплатова від 17 лютого 1936 р., написаний перед від'їздом другого до Відня. У цьому листі Провідник ставиться з певною недовірою до агента: «Я не захоплююсь Вами. [...] Провірюйте себе, чи нема диспропорцій у Вас самих між словом і чином [...]». Але у цьому ж листі він висловлює також

²⁶ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 52.

²⁷ Там само. — С. 54.

²⁸ Кіндрат [Сушко Р.]. Мої заподання про Вельм-Норберта [П. Судоплатова] // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 56.

позитивне ставлення: «Коли серед тамошніх умовин життя й буття виростають такі, як Ви, є доказ, що ми не тільки мусимо виграти, але що перемога не за горами. [...] через Вас не тільки я, але через мене й через усіх, що Вас бачили й говорили з Вами, весь наш актив закріпив себе у вірі, що там, у Вас, у цьому найважливішому секторі нашої дійсності, люди живуть, борються, стремлять до тієї самої цілі (у тексті листа підкреслено. — І. Д.). Через зустрічі з Вами в кожному з нас почуття Соборності не тільки скріпилося, але ця зустріч дає імпульс до нових успіхів»²⁹.

Наступний осередок ОУН, що його відвідав П. Судоплатов, був у Відні. Тут він пробув від березня до травня 1936 р. Зустрічався з Р. Сушком, Олегом Кандибою — «Ольжичем», Я. Барановським, Є. Коновальцем. У розмовах з ними йшлося про налагодження співпраці ОУН з підпільними групами на СУЗ. «Ольжич» розпитував про можливість здійснювати в Україні «прямі акції», які П. Судоплатов заперечував як такі, що не досягнуть мети з огляду на силу репресивних структур³⁰. Він не був прихильником терористичної діяльності та уникав прямо обговорювати методи роботи. Загалом, П. Судоплатов лише надавав інформацію про стан речей в УСРР, на основі якої члени ПУНУ робили висновки, потрібні їм. О. Кандиба та Я. Барановський дивувалися нерішучості «Норберта», але стосунків не розривали. П. Судоплатов, за спогадами Я. Барановського, у дискусіях обстоював власні переконання, але за деякий час кардинально їх змінював та погоджувався з твердженнями членів ОУН. Він це пояснював як результат роботи ідеологічної машини СРСР, що нав'язує людині штампи без їхнього розуміння. Я. Барановський наголошував, що ніхто не підозрював П. Судоплатова у роботі на ОГПУ³¹. Таким чином склалася ситуація, за якої члени ПУНУ потребували П. Судоплатова для діяльності ОУН, зокрема для розбудови сітки організації в УСРР. І їхні розмови перетворилися на постійні спроби нав'язати методи діяльності ОУН підпільній групі, що начебто існувала на СУЗ.

П. Судоплатов створив образ людини, яка пережила кризу ідеології та вагається між різними твердженнями (твердженнями ра-

²⁹ Лист Є. Коновальця до Павлуся [П. Судоплатова] від 17 лютого 1936 р. // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 19.

³⁰ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. — С. 57–58.

³¹ Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 60–61.

дянської пропаганди та достовірною інформацією, що потрапила на Захід), але намагається віднайти правду й утвердити свою позицію.

У Берліні Є. Коновалець уперше зустрівся з П. Судоплатовим сам на сам, що дуже непокоїло Я. Барановського. Є. Коновалець пояснював це необхідністю краще його «розпізнати»³².

Особисті стосунки П. Судоплатова та членів ПУНу контрастували з гострими дискусіями й розбіжностями у політичних поглядах. Попри те що П. Судоплатов витрачав багато грошей на побут, обурювався скромним харчуванням тощо, у приватних розмовах залишав, за словами Р. Сушка, «дуже миле враження»³³, а О. Чемеринський зазначає, що, бесіди з «Норбертом» відбувались у «сердечній атмосфері», «Норберт робив дуже чаруюче враження»³⁴.

Наступним пунктом, куди прибув П. Судоплатов, став Париж, причому агент сам наполягав на цій поїздки і здійснив її за підтримки Є. Коновальця. В. Мартинець та М. Сціборський відмовилися зустріти прибулого з конспіративних міркувань. Ще 24 січня 1934 р. до М. Сціборського завітав агент з СРСР, що назвався Іваном Івановичем, та запропонував повернутися до УСРР³⁵. В. Мартинець відмовився, оскільки проживав разом із М. Сціборським. П. Судоплатова зустрів тільки О. Бойків, що й залишив незначні відомості про прогулянку містом. Також у присутності О. Бойкова відбулася зустріч з Є. Коновальцем.

П. Судоплатов у спогадах описує зустріч з Є. Коновальцем та відвідини могили Симона Петлюри. Тут відбулася подія, яка, за словами агента, зміцнила його стосунки з Провідником. Полковника розчулив той факт, що П. Судоплатов узяв з могили грудку землі і хотів її перевезти до України³⁶. Наскільки достовірною є ця інформація, важко судити, оскільки зі спогадів О. Бойкова відомо, що перебуваючи на цвинтарі Пер-Лашез, П. Судоплатов не поцікавився могилою С. Петлюри і йому ніхто не радив її оглянути³⁷.

У кінці весни чи на початку літа 1936 р. П. Судоплатова поінформували про організацію чергового конгресу і запропонували взяти

³² Архів ОУН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 61.

³³ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. – С. 56.

³⁴ На доручення Секретаряту з 25 січня. Від Оршана [О. Чемеринського] // Архів ОУН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 70.

³⁵ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. – С. 17–18.

³⁶ Судоплатов П. А. Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – С. 34.

³⁷ Онацький Є. Шляхом на Роттердам. – С. 68.

участь. Як наслідок, відбулася дискусія між П. Судоплатовим та М. Сціборським щодо статті другого «Земельне питання». Ця стаття мала стати доповіддю на майбутньому конгресі. П. Судоплатов намагався порівняти судження автора статті зі своїми та зредагувати її текст, аби вичерпно розкрити проблему. Він у листі до Є. Коновальця (приблизно початок липня 1936) виклав зауваження до неї³⁸. Його критика головно стосувалася прихильності автора до приватної власності, надто загального характеру статті без конкретних даних, котрі б доводили правдивість суджень. Не погоджувався П. Судоплатов з деякими історичними явищами в аграрних відносинах: з аграрним характером визвольної боротьби Богдана Хмельницького і трактуванням аграрної політики Тимчасового уряду. Підкреслював важливість «класової боротьби» і обурювався, що М. Сціборський її не враховує. Докоряв він авторові за відсутність інформації про систему радгоспів і колгоспів у СРСР. Загалом, характеризував працю М. Сціборського як пропагандистську літературу і погоджувався на публікацію за умови, якщо в ній буде розкрито проблему аграрної системи СРСР. Така критика образила М. Сціборського, про що відомо з іншого листа П. Судоплатова до Є. Коновальця від 7 липня 1936 р., де він просив вибачення: «[...] Це (образа М. Сціборського. — І. Д.) мені буде дуже прикро. Нікого ображати не хотів й не збираюсь»³⁹. Сам факт, що П. Судоплатова залучили до обговорення статей до конгресу, свідчить про певну довіру. Однак подібна ситуація склалася й під час підготовки Першого конгресу українських націоналістів 1929 р., коли виникла підозра щодо причетності П. Кожевникова до спецслужб. Тоді гадали, що він працював на німецькі спецслужби, але попри це його включили до складу ПУНУ, а пізніше усунули⁴⁰. Таким чином, говорити про повну довіру ПУНУ до П. Судоплатова неможливо. Ймовірно, організація конгресу відбувалася не на найвищому рівні конспірації, оскільки тут мали визначити напрями й методику діяльності, а не конкретні заходи.

У липні 1936 р. П. Судоплатов прибув до Берліна, звідки вирушив до Фінляндії, а відтак перетнув кордон з СРСР (кінець липня —

³⁸ Лист П. Судоплатова до Є. Коновальця // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 31–32.

³⁹ Лист П. Судоплатова до Є. Коновальця від 7 липня 1936 р. // Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 22.

⁴⁰ Мартинець В. Українське підпілля... — С. 328–329.

початок серпня 1936). Він зобов'язувався перед ПУНОм провадити агітацію за незалежну Україну, використовуючи набутий досвід.

Згідно зі спогадами П. Судоплатова, після його приїзду до Москви, коли було складено звіт про проведену роботу за кордоном, надійшов наказ від самого Сталіна розробити план безпосередньо ліквідації Є. Коновальця.

Тривало листування між П. Судоплатовим та членами ПУНу, пов'язане насамперед із підготовкою до конгресу. У листі до Я. Барановського від 1 червня 1937 р. Є. Коновалець повідомив про приїзд двох осіб з УСРР від П. Судоплатова⁴¹. Причому планувалося залишити одну особу за кордоном, а іншій надати можливість отримати досвід підпільної діяльності. Це засвідчує довіру членів ПУНу до П. Судоплатова та їхню впевненість в успішній діяльності на Сході України.

Після повернення до СРСР П. Судоплатов двічі робив короткі виїзди за кордон та бачився з Є. Коновальцем. Це була продумана методика термінових, незапланованих зустрічей, на яких П. Судоплатов начебто передавав таємні відомості для Провідника, — в Радянському Союзі йому нібито вдалося влаштуватися радистом на торговий корабель «Шилка», що часто заходив у порти Голландії (у кінці 1930-х рр. Голландія та СРСР підтримували тісні торговельні відносини) та інших західноєвропейських країн. Тож заздалегідь він не міг запланувати приїзду й попередити про нього.

Перший раз П. Судоплатов з'явився в Генті в кінці вересня 1937 р. й запросив на зустріч Є. Коновальця, Я. Барановського та Д. Андрієвського. Агент повідомив, що має важливу інформацію для Провідника, але оскільки той не прибув, зустріч зірвалася. За словами Я. Барановського, П. Судоплатов був дуже схвилюваний, що наштотувало на думку про замах. Проте, гадаємо, ці підозри не були виправданими, оскільки вбити Є. Коновальця в присутності ще двох осіб було вельми складно навіть для вишколеного агента. Тому, ймовірно, присутність Я. Барановського та Д. Андрієвського була продуманим кроком і мала запевнити оточення Є. Коновальця у щирості та відданості П. Судоплатова. А його хвилювання цілком могло бути вдаваним, адже він «не зміг» передати Провідникові «важливу

⁴¹ Лист Мудрого [Є. Коновальця] до Макара [Я. Барановського] від 1 червня 1937 р. // *Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 1.*

*Одна з останніх прижиттєвих світлин Євгена Коновальця.
Відень, весна 1938 р.*

інформацію». На доказ, що він прибув з СРСР, П. Судоплатов дав деякі речі: плакати, хліб, зубну пасту та папірці від цукерок⁴².

Друга зустріч з членами ОУН відбулась у Роттердамі на початку лютого 1937 р. На ній був присутній Є. Коновалець у супроводі Я. Барановського. Говорив П. Судоплатов про стан речей в радянській Україні та про готовність антирадянських організацій приєднатися до ОУН. Потім наполягав на розмові з полковником вічна-віч. Прохання було виконано і близько 3-х годин (від 21-ї до 24-ї) вони гуляли містом. Важливою інформацією, яку хотів повідомити П. Судоплатов, виявилася звістка про заколот проти Є. Коновальця, що його нібито готувала берлінська група (І. Габрусевич, Р. Ярій, О. Чермеринський). Він сказав, що ці

люди пропонували йому стати на їхній бік та усунути Провідника, чие місце мав би зайняти Р. Ярій. За свідченнями Я. Барановського, ця розмова дуже збентежила Є. Коновальця⁴³. Подібну тактику розбурхування внутрішніх конфліктів в ОУН використовуватимуть у 1950-х рр. — у вбивстві Л. Ребета ОУН(м) звинуватила ОУН(б), а вбивство С. Бандери ОУН(б) розглядала як помсту ОУН(м).

Також ця зустріч посилила довіру до П. Судоплатова, адже він перебував з Є. Коновальцем достатньо часу, щоб убити Провідника, але не зробив цього. На згадку про себе він подарував полковникові пачку цукерок.

⁴² *Архів ОУН. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 62.*

⁴³ *Там само. — Арк. 63–64.*

Місце загибелі Є. Коновальця на вул. Колсінгель — на тротуарі видно сліди крові

Про останню, третю зустріч було повідомлено за 2 дні до приїзду П. Судоплатова до Роттердама (21 травня 1938). Є. Коновалець, котрий перебував у Берліні, дізнався про неї 22 травня. Було домовлено зустрітися 23 травня о 12-й годині в ресторані «Атланта» (місце попередньої зустрічі). Обставини склалися так, що Є. Коновалець та П. Судоплатов опинилися сам на сам, оскільки найближче до Роттердама перебував Я. Барановський, котрий вилетів з Відня літаком та прибув лише о 16-й годині. Можливо, НКВД передбачав саме такий розвиток подій, адже в ОУН діяло чимало агентів, котрі могли надати всі потрібні відомості.

На цій зустрічі П. Судоплатов передав Є. Коновальцеві коробку з вмонтованим вибуховим пристроєм, за допомогою якого й було здійснено атентат. Порівнюючи доступні на сьогодні матеріали щодо опису знаряддя вбивства, констатуємо розбіжності у свідченнях. Немає жодних сумнівів, що це був годинниковий механізм.

Посмертний портрет Є. Коновальця

Однак мова йде про розмір коробки, який безпосередньо пов'язаний з потужністю вибуху. Згідно зі спогадами П. Судоплатова, бомбу було вмонтовано у коробку цукерок. Механізм спрацьовував при перевертанні коробки з вертикального в горизонтальне положення через 30 хвилин⁴⁴. Але там само П. Судоплатов говорить, що перед врученням коробки він тримав її у внутрішній кишені свого піджака⁴⁵, тобто вона була дуже маленькою. Можливо, йдеться не про цукерки, а про пачку цигарок, оскільки Є. Коновалець був курцем. Але тоді вибух не мав би такої сили, щоб поранити перехожого, котрий опинився за кілька метрів від Є. Коновальця. Існує також інша версія, що ґрунтується на свідченнях кельнера у ресторані «Атланта», котрий обслуговував жертву та вбивцю. Згідно з нею, коробка, що її було передано Є. Коновальцеві, скидалася на коробку для взуття⁴⁶. Відтак, стає зрозуміло, чому вибух був настільки потужним. Очевидець (нідерландець Г. де Йонг, мешканець Роттердама; вул. Павл Кругер, 17) повідомляв, що вибух розірвав тіло Є. Коновальця на шматки, поранивши двох перехожих, один з яких перебував від убитого на відстані 5 м⁴⁷. На поліційному фото з місця загибелі Є. Коновальця видно забризканий кров'ю тротуар. Криваві плями утворюють коло радіусом близько 4—5 м. Це прямо доводить велику потужність бомби. У маленьку коробку цукерок, завбільшки з пачку цигарок, навряд чи помістилися б вибухова ре-

⁴⁴ Судоплатов П. А. Спецоперации Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. — С. 42.

⁴⁵ Там само. — С. 44.

⁴⁶ Кушета О. Вбивство Євгена Коновальця... — С. 939.

⁴⁷ Там само. — С. 933—935.

човина та годинниковий механізм. А коли б і помістилися, то вибух був би смертельним лише за умови, що Є. Коновалець тримав вибухівку близько до тіла, а на такий ризик ОГПУ не могло піти.

* * *

Отже, операцію зі знищення Є. Коновальця умовно можна поділити на три періоди. Перший (1933—1935) полягав у налагодженні контактів з ОУН та введенні до неї агентів, які мали зайняти керівні посади в організації. Другий етап (1935—1936) стосувався безпосередньої діяльності П. Судоплатова, зокрема його проникнення в організацію, завоювання авторитету Проводу та Є. Коновальця, збору інформації про особу Провідника та про його оточення. Третій етап (1937—1938) — безпосередня підготовка до ліквідації та саме вбивство Є. Коновальця. Діяльність П. Судоплатова була ретельно спланована. Велике значення мали його особисті здібності, а засобами для досягнення мети стали гра на патріотичних переконаннях членів ОУН, маніпуляція ними та дискримінація окремих членів з метою спровокувати конфлікт усередині організації, а відтак ослабити її. Головним аргументом для довіри до П. Судоплатова стало його твердження про можливість розгорнути роботу проти радянської влади на східноукраїнських землях. Ідея розбудувати структуру ОУН на цих теренах привернула увагу ПУНУ і зробила особу П. Судоплатова потрібною для ОУН. У взаєминах між членами ОУН та агентом мали вагоме значення стосунки особистого характеру, що посилювали довіру до нього. Завдяки всім цим чинникам агент зумів наблизитися до особи Є. Коновальця та вбити його. Отже, завдання ОГПУ було виконано.

Загибель харизматичного лідера Є. Коновальця обезголовила ОУН та прискорила розкол в організації. Але також вона підштовхнула до формування нової структурної одиниці в ОУН — служби безпеки (СБ). СБ ОУН успішно діяла протягом 1940—1950-х рр., виявляючи та знешкоджуючи ворожу агентуру.